

УДК 94(477)"16"+271.2:321.01

ШАЛАШНА НАТАЛІЯ,
кандидат історичних наук, доцент,
Донбаський педагогічний університет, м. Слов'янськ

ЗНАЧЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ СИЛЬВЕСТРА КОСОВА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ РАНЬНОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню поглядів митрополита Київського Сильвестра Косова на сутність, структуру та функції ідеальної держави. Здійснено спробу визначити, яким чином указані погляди вплинули на формування самоідентифікації українського етносу в часи його оформлення в ранньомодерну націю. Стверджується, що важливим здобутком С. Косова є формулювання ідеологеми Києва як Другого Єрусалиму, чим обґрунтовувалось політичне право на суверенітет Української держави. З'ясовано, що погляди С. Косова частково були реалізовані в політичній діяльності Б. Хмельницького.

Ключові слова: Сильвестр Косов; Українська православна церква; суверенна Українська держава; ранньомодерна українська нація.

Постановка проблеми та стан її вивчення. У період становлення ранньомодерної української нації, що припадає на кінець XVI - початок XVII ст., церква відіграла поряд із козацтвом одну з ключових ролей у процесі самоідентифікації етносу як політичної спільноти. Усвідомлення спільнотою власної історичної суб'єктності потребувало розробки певної системи уявлень історичного, політичного, культурного характеру, які б перетворювали етнічну спільноту на націю. Оскільки в указаний час інтелектуальна активність суспільної еліти, як і процес культуротворення, переважно були пов'язані із церквою, церковні діячі активно й усвідомлено долучались до формулювання політичних ідей. Однією з таких необхідних для творення ранньомодерної нації ідей було уявлення про власну державу, її структуру й функції, політичну націю, державну владу тощо. Незважаючи на те, що духовенство не мало серед своїх функцій безпосереднього політичного управління, у середовищі церковних інтелектуалів ще з часів Іларіона Київського побутували певні уявлення про ідеальну державу. Якщо в часи середньовіччя подібні уявлення переважно формувались докола протиставлення недосконалого земного світу Царству Божому, то в ранньомодерну добу духовенство починає розробляти більш практично спрямовані концепції національної державності. Особливо активним у цьому напрямку були представники українського православного духовенства. Причиною цього є надзвичайно важлива роль православ'я в процесі самоідентифікації українського етносу в умовах Речі Посполитої.

Одним із найбільш яскравих представників українського православного духовенства часів становлення ранньомодерної нації є митрополит Київський Сильвестр Косов. Його ідеї державницького спрямування є важливими для розвитку самоусвідомлення нації як самі по собі, так і з огляду на особливості часу його митрополичого служіння. Саме Сильвестр Косов був очільником православної церкви України на момент підписання Б. Хмельницьким Переяславської угоди. Відповідно ставлення до ідеї політичного союзу з Московією Сильвестра Косова відображало в цілому уявлення православного духовенства про майбутнє України.

Проблематика державницьких уявлень українських православних інтелектуалів самостійним предметом дослідження практично не виступала, проте в багатьох працях, присвячених процесу становлення ранньомодерної української нації та розвитку вітчизняної культури відповідної доби, вивчались указані питання. Так, Н. Яковенко [11] досить докладно характеризує зміст політичних уявлень українського духовенства кінця XVI - початку XVII ст., приділяють увагу цим проблемам С. Плохій [3, 5], І. Шевченко [9], С. Мицик [4], Я. Затилуко [1]. Діяльність Сильвестра Косова досліджувалась багатьма науковцями, починаючи з В. Ейнгорна [10], нещодавно вийшло фундаментальне дослідження Н. Сінкевич [6], присвячене його основоположній праці - "Патерикону" (1635), взаємини С. Косова із Б. Хмельницьким досліджувались М. Хавришином [7], процес формування ранньомодерної української нації докладно висвітлений З. Когутом [2]. Проте самостійним предметом вивчення зміст уявлень С. Косова про суверенну Українську державу наразі не був.

Мета розвідки - проаналізувати зміст уявлень С. Косова про державу як складову державницької концепції українських православних інтелектуалів другої половини XVII ст., з'ясувати вплив його поглядів на формування самосвідомості ранньомодерної української нації.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XVI - на початку XVII ст. завдяки інтелектуальним зусиллям православного духовенства було сформульовано та поширено в народних масах основні ідеологічні принципи творення суверенної національної держави як трансцендентної основи існування нації. Остаточно ця концепція оформилась за часів митрополита Петра Могили, коли в середовищі православних книжників набуло стрункої завершеної форми вчення про Україну як суверенну державу, поняття її політичного народу, який розумівся як усе православне населення, державної еліти, в якості якої виступало козацтво [11]. Було сформульовано основні функції держави, її трансцендентні змісти, окреслено основні риси ідеального правителя та принципи взаємостосунків між державою та церквою.

Активна політична підтримка, яку надавало в цей час православної церкві козацтво, призвело до вклю-

чення духовенством до його державних уявлень поняття нової політичної еліти, яка виконувала б ті самі функції, що й стародавня аристократія, проте перебувала б під ідеологічним контролем з боку церкви. Проте в середовищі козацтва існували власні політичні переконання та ідеї, які часто суперечили теоріям православних інтелектуалів. У вказаний час політичні прагнення козацтва в цілому не виходили за рамки поширення шляхетських вольностей на козацьку старшину та розширення прав козацької автономії. При цьому були певні відмінності в поглядах між козацькою старшиною, яка мріяла отримати спадкові шляхетські права, та козацькими масами, для яких значно ближчими були ідеали егалітаризму Запорозької Січі [5]. Натомість духовенство в цей час формулювало ідею Києва як Другого Єрусалиму, богом рятованого граду, який став би трансцендентним символом єднання всіх православних в одній державі [11]. При цьому після привілею короля Владислава IV 1632 р. до православних зараховувались також і уніати. У поняття "народу руського", який розумівся громадянами ідеальної Української держави, православними інтелектуалами включались усі етнічні українці, що поділяли систему цінностей, засновану на Володимировому хрещенні Русі. Володарем цієї держави мав виступати православний патріарх, який трактувався за допомогою запозиченої із політичного вчення Платона категорії "царя-філософа". Відповідно церква в такій державі претендувала на реальну політичну владу, пріоритетну порівняно зі світськими владними інституціями.

Із часів появи першої козацької держави на політичній арені в 1648-1649 рр. козацтво та духовенство виступають активними співробітниками у справі її творення та розбудови. Відповідно державницькі уявлення Сильвестра Косова стають не просто умоглядними теоріями, але й на тривалий час політичною програмою прийнятими певної частини національної еліти. Хоча згодом у діяльності гетьмана Б. Хмельницького та його політичного оточення перемогла інша державна стратегія, одним із джерел якої були теорії східних православних кіл, які намагались насамперед повернути козацтво на боротьбу із мусульманським світом та підштовхували до союзу із Москвою (представником яких в Україні виступав у той час Єрусалимський патріарх Паїсій) [7], однак у системі політичної ідеології теорія С. Косова та його однодумців залишилась актуальною до кінця XVIII ст. [8].

Головним чином уявлення про державу С. Косова викладені у двох його працях "Ехегезис" (1634) та "Patericon" (1635). Багато в чому ці уявлення перегукуються із викладеними в "Палінодії" З. Копистенського. Насамперед обґрунтовується богообраність Києва та його канонічна чистота. Наполегливо підкреслюється (хоча й усупереч історичним фактам), що Київ було охрещено не раніше 999 р., тобто вже після розколу між Римом і Константинополем, тому Русь не має підлягати владі Риму. Утвердження церковної самостійності екстраполюється на самостійність політичну, оскільки Київ як "Другий Єрусалим" виступає трансцендентним центром ідеальної держави, політичним утіленням якої є Русь-Україна [6, с. 135]. Церковна влада для С. Косова є однозначно вищою за світську, так, він наполегливо підкреслює, що всі митрополити Русі були відданими Константинополю та не мали жодних контактів із Римом (це потрібно митрополиту для заперечення будь-якого права Риму на церковну владу в Україні). Тих митрополитів, які не отримали патріаршого благословення від Константинополя, він виправдовує політичними претензіями князів, які війнами між державами призводили до неможливості культурних контактів

[Там само, с. 143]. Водночас Сильвестр Косов навмисно опускає московську лінію митрополитів та залишає поза увагою вплив Москви на церковне життя в Україні XV-XVI ст., тим самим підкреслюючи суверенність її духовного життя.

Важливою відмінністю "Патерикону" С. Косова є послідовна історичність викладу матеріалу. Оповідючи про життя святих, він намагається чітко прив'язати сакральні події до певної дати, до дат із світської історії та, найголовніше, до певного місця. Таким чином митрополит долучається до творення дуже важливої складової національної самоідентифікації - сакралізованого історичного часу й простору. Головною часовою координатою для нього є хрещення Русі Володимиром, а географічною домінантою - Київ як центр держави.

Ідеалом політичного устрою для С. Косова, людини, безумовно, західної культури, була ідеалізована станова монархія Речі Посполитої. Багаторазово він підкреслює переваги шляхетських вольностей та лояльність "народу руського" до польської королівської влади [6, с. 169]. На відміну від авторів більш пізніх творів, С. Косов намагається висвітлити провідну роль шляхти та вищих церковних ієрархів у суверенній ідеальній державі "народу руського", тобто залишає певну частину функцій політичної еліти за українською (руською) шляхтою. Цим укотре підтверджується його прихильність до ідеалу шляхетської республіки. Це відображено й у поєв'язанні "Патерикону" - твір присвячений Адаму Киселю, одному із найяскравіших представників політичної тенденції інтеграції Русі до складу Речі Посполитої. Саме в цій поєв'язанні міститься важлива вказівка на структуру уявлень про державу С. Косова - Русь для нього тотожна Сарматії [6, с. 219]. Це не просто фігура красного мовлення. Починаючи з середини XVII ст., у середовищі українських православних інтелектуалів, як уже йшлося, розробляється теорія дрежави, трансцендентним символом якої є Київ - Другий Єрусалим. Водночас поряд, у Московії та Речі Посполитій, формуються ідеології відповідно Москви як Третього Риму та Речі Посполитої як Великої Сарматії. Обидві останні ідеології є певним чином завоювницькими та спрямованими на імперські амбіції. Натомість ідеологія Другого Єрусалиму є принципово іншою, спрямованою на здобуття ідеальної держави як передусім злагоди в суспільстві та вдосконалення внутрішнього державного устрою. Отже, апеляція С. Косова до метафори Сарматії свідчить про проміжний характер його державних уявлень - з одного боку, він прихильний до ідеї суверенного державного буття України, з іншого, не відкидає можливості сформованого вже на той час способу самоідентифікації шляхти "руського племені польської нації" [11].

Важливою складовою державницьких уявлень С. Косова є поняття "старожитності" як історичного обґрунтування права нації на власний суверенітет [6, с. 231]. Згодом ця ідеологема розроблялась багатьма православними інтелектуалами до кінця XVIII ст. включно, найбільш докладно вона висвітлена в "Хроніці" Ф. Софоновича. У С. Косова йдеться про старожитність народу як автохтона на своїй території та старожитність його шляхти як спадкоємців тих діячів, що безпосередньо причетні до творення держави й забезпечують її історичну тяглість. Крім того, для нього старожитність є історично закріпленим комплексом прав та привілеїв народу, на які має спиратись його політичне життя і які слід обороняти: "утвердження руського народу, збереження прав і свобод старожитних" (щоправда, С. Косов додає "без перешкод справам Речі Посполитої" [Там само, с. 239]. Окрім старожитності, важливою вимогою до ідеального правителя є "спадкова відданість релігії"

та готовність проливати за неї власну кров. Водночас церква має право контролювати моральний стан володарів, зокрема, засуджувати їхні негідні вчинки - так, святий Антоній пішов із Києва за часів правління Святополка, "гідуючи братовбивцею" [Там само, с. 277]. Натомість побожність князів і прихильність до святих отців всіляко С. Косовим схвалюється.

Уявлення С. Косова про державу, так само, як і в багатьох його сучасників та послідовників, мали багато шансів на практичну реалізацію. Вище вже йшлося про активну участь митрополита в змаганнях Б. Хмельницького в розбудові української державності. Зокрема, С. Косов активно допомагав у розробці тексту Зборівського договору, насамперед його цікавило розширення прав православної церкви та надання православним ієрархам місць у сенаті Речі Посполитої [7]. Крім того, митрополит вимагав для себе влади над усіма українськими землями, а не лише над тими, на які поширювалась юрисдикція гетьманського уряду. Проте прихильність до політичних ідеалів Речі Посполитої й неприйняття егалітаризму січового козацтва призвели до того, що С. Косов та його найближче оточення намагались понад усе зберегти лояльність до польської влади та уникали прямої участі в політичних акціях. Зокрема, С. Косов був різко проти союзу із Московією й розриву стосунків із польським королем. Це не заважало православним українським ієрархам активно співпрацювати з Московією в культурних та релігійних справах, надсилаючи освічених людей, книги, співаків тощо, натомість користуючись жертвами від московських гусидарів. Проте подібну співпрацю С. Косов та інші православні ієрархи розуміли в контексті власного переконання в ролі Києва як центру православного світу, щедро подаючи духовні дари та користуючись матеріальними благами. Однак політичне зближення, тим більше перехід під протекторат царя, митрополит безкомпромісно засуджував, ухиляючись від участі в перемовинах із Московією 1653 р. та відмовляючись подати прохання про оборону православної церкви від утисків уряду Речі Посполитої, що дало б формальний привід для претензій на українські землі.

Згодом, уже після 1654 р., і митрополит С. Косов, й інші православні ієрархи понад усе намагались зберегти підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріарху, що в умовах політичної слабкості східного православ'я фактично означало самостійність української церкви [4]. Ця тенденція зберігалась протягом другої половини XVII - початку XVIII ст., незважаючи на формальне підпорядкування української церкви Московському патріархату після 1659 р. Тільки з початку XVIII ст. стала переважати розроблена Ф. Прокоповичем ідеологія об'єднання з Московією, заснована на ідейних принципах освіченого абсолютизму.

Висновки

Таким чином, погляди С. Косова на державу можна розглядати як вагому складову формування самоідентифікації ранньомодерної української нації. До найголовніших його здобутків у цьому сенсі належить розробка разом з іншими православними інтелектуалами, зокрема А. Кальнофойським та З. Копистенським, ідеологеми Києва як Другого Єрусалиму. Ця ідеологема дозволяла розгортати довкола Києва політичну стратегію суверенної Української держави як у часі, так і в просторі. Так само доклав С. Косов зусиль до формування концепції "народу руського" як політичного тіла Української держави, розуміючи цей народ як етнічну спільноту за умови визнання її учасниками цінностей Володимирового хрещення (прикметно, що С. Косов,

на відміну від багатьох інших православних інтелектуалів свого кола, включав до цієї спільноти не лише православних, але також і уніатів). Правлячою елітою ідеальної Української держави митрополит бачив православному шляху як прямих спадкоємців давніх київських князів, однак деякі функції політичної еліти визнавав і за козацтвом (зокрема, "лицарство" як готовність проливати кров задля захисту підданих та "громадянство" як свідому участь в адміністративному житті. Однак правителем держави мав бути "цар-філософ" - запозичена з філософії Платона категорія, що характеризувала насамперед духовну особу, що дбає про благо підданих унаслідок власної мудрості та моральних чеснот. Таким правителем виступав митрополит Київський, а в ідеалі - Київський патріарх.

Вагомою складовою уявлень С. Косова про державу було поняття "старожитності" як історичної закоріненості, яка обґрунтовує право народу на власний суверенітет. Ця старожитність має, за С. Косовим, відзначати народ як етнічну спільноту, державність як сукупність прав та законів, політичну еліту як родову аристократію. Відмінною рисою концепції "народу руського" та України-Русі як держави в уявленнях С. Косова було їх ототожнення із Сарматією - у цьому слід убачати вагомий вплив польської політичної думки. Водночас С. Косов намагався дистанціювати свою державу як від Речі Посполитої, так і від Московії, стверджуючи її право на суверенітет.

Погляди С. Косова мали серйозний вплив на формування самоусвідомлення ранньомодерної української нації й частково були реалізовані в політичній діяльності Б. Хмельницького та його старшинського оточення. Проте між ідеологією православного духовенства та козацтва існували значні розбіжності, які загострились згодом у часи Руїни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Затилук Я. В. Давньоруська історія на службі у київських церковних ієрархів середини - другої половини XVII ст.: політична риторика та статус митрополії / Я. В. Затилук // Український історичний журнал. - 2012. - № 6. - С. 40-56.
2. Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. - К.: Критика, 2004. - 352 с.
3. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах / О. П. Крижанівський, С. М. Плохий. - Кн. 3. - К.: Либідь, 1994. - 335 с.
4. Мицик Ю. А. Київський патріархат у проектах Петра Могили / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. - 2007. - № 1. - С. 61-69.
5. Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохий. - К.: Критика, 2006. - 495 с.
6. Сінкевич Н. "Патерикон" Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки / Н. Сінкевич. - К.: Фенікс, 2013. - 712 с.
7. Хавришин М. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648-1657 рр.) / М. Хавришин // Український історичний журнал. - 1995. - № 4. - С. 92-100; 1995. - № 5. - С. 57-66.
8. Шалашна Н. Уявлення про державу та її відносини із церквою в українському православ'ї козацької доби / Н. Шалашна // Схід. - 2014. - № 3. - С. 68-77.
9. Шевченко І. Україна між Заходом і Сходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко. - Львів: Інститут історії церкви Львівської Богословської академії, 2001. - 250 с.
10. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. - М., 1899. - 1104 с.
11. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.: [монографія] / Н. Яковенко. - К.: Критика, 2002. - 416 с.

Шалашная Наталия,

кандидат исторических наук, доцент,

Донбасский государственный педагогический университет, г. Славянск

ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ГОСУДАРСТВЕ СИЛЬВЕСТРА КОСОВА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ РАННЕМОДЕРНОЙ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ

Статья посвящена исследованию взглядов митрополита Киевского Сильвестра Косова на сущность, структуру и функции идеального государства. Осуществлена попытка определить, каким образом указанные взгляды повлияли на формирование самоидентификации украинского этноса во времена его оформления в раннемоdernую украинскую нацию. Утверждается, что одним из достижений С. Косова является формирование идеологии Киева как Второго Иерусалима, чем обосновывалось политическое право на суверенитет Украинского государства. Выяснено, что взгляды С. Косова частично были реализованы в политической деятельности Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: Сильвестр Косов; Украинская православная церковь; суверенное Украинское государство; раннемоdernая украинская нация.

Shalashna Nataliia,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Donbass State Pedagogical University, Sloviansk

THE MEANING OF THE CONCEPTS ABOUT THE STATE OF SILVESTER KOSOV FOR THE FORMATION OF THE SELF-IDENTIFICATION OF THE EARLY MODERN UKRAINIAN NATION

The article is devoted to the study of the views of the Metropolitan of Kiev Sylvester Kosov on the essence, structure and function of the ideal state. An attempt was made to determine how these views influenced the formation of the self-identification of the Ukrainian ethnos during its design in the early modern nation. It was found out that the state concept of S. Kosov was formed on the basis of scientific achievements of the scientific community of P. Mogila and was influenced by the Polish political ideology of the end of XVI - beginning of the XVII century. It is determined, that the nearest analogies particular concept had in the works of A. Kallonofyskiy and C. Copistensky. It is argued that one of the achievements of S. Kosov is the formulation of the ideologue of Kiev as the Second Jerusalem, which justified the political right to the sovereignty of the Ukrainian state. The political nation of that state considered to be the "people of Rus" as an ethnic community sharing the values of the baptism of Rus prince Volodymyr. The ruling elite of the ideal Ukrainian state considered the Orthodox gentry to be the metropolitan, and some of the functions of management recognized the Cossacks. The ideal ruler in the theory of S. Kosov was the "king-philosopher", endowed with wisdom and moral virtues. It was found out that S. Kosov one of the first introduced in the structure of self-identification of the Ukrainian nation the category of "antiquities" as the historical duration of the people, state and political elite.

S. Kosov's views had a serious impact on the formation of the self-awareness of the early modern Ukrainian nation and were partially implemented in the political activities of B. Khmelnytsky. However, there was a significant divergence between the ideology of the Orthodox clergy and the Cossacks, which became heightened later in the times of the Ruins.

Key words: Sylvester Kosov; Ukrainian Orthodox Church; sovereign Ukrainian state; early modern Ukrainian nation.

REFERENCES

1. Zatylyuk, J.V. (2012), Ancient Russian history at the service of the Kyivan Church hierarchs in the middle - the second half of the XVII century: political rhetoric and the status of the metropolis, *Ukrainian historical journal*, Vol. 6, p.40-56 (ukr).
2. Kohut, Z. (2004), The Roots of Identity: Studies on Early Modern and Modern History of Ukraine, Krytyka, Kyiv, 352 p. (ukr).
3. Kryzhanivsky, O.P., Plokhyy, S.M. (1994), The history of the church and religious studies, Lybid', Kyiv, 335 p. (ukr).
4. Mytsyk, Yu.A. (2007), Kyiv patriarchate in Petro Mohyla's projects, *Ukrainian historical journal*, Vol. 1, pp. 61-69 (ukr).
5. Plokhyy, S. (2006), The faith of Nalyvayko. Cossacks and religion in Ukraine of early modernism: monograph, Krytyka, Kyiv, 495 p. (ukr).
6. Sinkevich, N. (2013), "Patericon" of Syl'vestr Kosov: Translation and research of the monuments, Phoenix, Kyiv, 712 p. (ukr).
7. Khavrishin, M. (1995), Bohdan Khmelnytsky and Ukrainian orthodox church (1648-1657), *Ukrainian historical journal*, Vol. 4, pp. 92-100; Vol. 5, pp. 57-66 (ukr).
8. Shalashna, N. (2014), Scenes about the state and its relations with the church in Ukrainian orthodoxy of Cossack period, *Shid*, Vol. 3, pp. 68-77 (ukr).
9. Shevchenko, I. (2001), Ukraine between East and West. Essays on history of culture until the beginning of XVIII century, Institute of history of church of Lviv theological academy, Lviv, 250 p. (ukr)
10. Einhorn, V. (1899), Sketches from the history of the Ukraine in the XVII century. Intercourse Little Russia clergy with the Moscow government in the reign of Alexei Mikhailovich, Moscau, 1104 p. (ukr).
11. Yakovenko, N. (2001), Parallel world: researches on history of phenomena and ideas in Ukraine XVI - XVII ct. monograph, Krytyka, Kyiv, 416 p. (ukr).

© Шалашная Наталия

Надійшла до редакції 06.07.2017

СХІД № 4 (150) липень-серпень 2017 р.